

חִיִּים מִילִים

יט. תולדות מילים

חי הלשון העברית ארוכים הם - מראשיתה עד ימינו עברו לא פחות משלושת אלפיים שנה. בזמן הממושך הזה שימשה הלשון לבטא בדיבור ובכתביה נושאים שונים ומשמעותיים ופרקם בתרבות ישראל, ואף באה מגע עם שפות אחרות, שהחלפו אותהן ה במסלולו של פוליטון לשונו העברית במשך הזמן, ובין היתר אוצר המילים שלה. מילים חדשו לשמש ומילים חדשות נכנסו לשימוש. אולם תופעה בולטת בתולדות לשונו היא ריבוי השינויים שחלו במשמעותם ובתפקידן של רוב המילים במהלך הדורות. מילה מילה וסיפורה. לכל מילה עברית אפשר לכתוב מעין ביוגרפיה: מאין הגיעה לעברית - מן האוצר המקורי של המילון השמי הקדום או מלשון זרה; מה הייתה משמעותה המקורי וכיצד התגללה למשמעות אחרת, רוחקות לעיתים מרחק רב מן הראשונה; לאילו השפעות זרות הייתה נתונה; אילו מושגים חדשים נתבקשה להביע; באילו תחומי חשיבה שימושה - וכן הלאה. ספר תולדות החיים של המילים העבריות יהיה ספר עב כרס. בדף האלה נדגים ספר צזה בסיפור קצר על חייה של שתי מילים.

1. סוללה

המעיין במילון של אבר-שושן במליה **סוללה** ימצא חמישה משמעויות, אחת במקרא וארבעה בעברית הישראלית, וכן אפשר לסכמן: (1) תל עפר שבונים סביב עיר נוצרה, (2) הגבהה קרקע מלאכותית לשם העברת מסילת ברזל, (3) עמדת כלי ירייה, (4) קבוצת כלי ירייה, (5) מקור חשמל. על אלה מוסיפה העברית המדוברת לפחות הוראות: (6) מערכת כלי הקשה ביבז, (7) מערכת ברזים לחדר האמבטיה או למטבח, (8) מערכת LOLIM בגידול העופות המודרני. ואתה תהה: מלבד הזיקה השקופה שבין ההוראה הראשונה לשניה, מה הקשר שבין המשמעותות האלה?

* פרט הראשון: לשונו לעם מ-מא (קובץ לשנת הלשון, תשמ"ט-תש"ח), עמ' 177-171.

השם **סוללה** בא במקרא אחות-עשרה פעמים. מפרשים ומילונים (ראה מילון בן-יהודה, ערך "סוללה"), כמעט בלי יוצא מן הכלל, מסבירים שעניינה תיל עפר שעורמנים מול חומות עיר נוצרה כדי לעלות עליו ולהילחם במגיני החומה. הביאור הזה אף מתאים לעובדה שאל **סוללה** ביחיד לעולם מתלווה הפועל **שף**. אומר הנביא: "לכן כה אמר ה' אל מלך אשר לא יבוא אל העיר הזאת ולא יורה שם חז' ולא יקדמנה מגן ולא ישף עליה סוללה" (ישעיהו ז, לא), וכן מפרש רשי את דבריו: "סוללה - על שם שסוללים וכובשים אותה במקבות כדי שיתקשה, ותרגומו 'מליטה', על שם שעושין לו מתחילה שני מחריצות". באופן דומה הוא מבאר את הפסוק המקביל במלכים ב יט, לב. ומה להוראה הזאת ולהוראות השונות של **סוללה** בעברית שלנו?

על יד הפירוש הזה צמח במשך הזמן פירוש אחר, שאינו רואה בסוללה ערמות עפר אלא כל לזריקת אבני גודלות, הכליל הנקרוא בלאו "קאטאפולטה" או "בליסטרה", מעין קָלָע בעל ממדים גדולים. עדות ראשונה להוראה זו אנו מוצאים בספר יוסיפון, שחובר בשנת 953 (לדברי מהדיירו - ראה יוסיפון, ב. עמי 79). שם כתוב:

ויפתח שמעון <החשמונאי> את השער ויד חזקה עמו מבורי יהודה, ויצא וידק את מחנה בקידוס וישליך ארצת הרגום רבים, וישראל את האילים ואת הסוללות ואת כל הכלים אשר הביאו להשחתת את העיר. (יוסיפון, א, עמי 109).

ברור שאין ה"**סוללות**" האלה ערמות עפר, כי הן נמנעות עם כל המלחמה. הן עשוות עץ ואפשר לשורף אותן. דברים מפורים אומרים בעניין זה רלביג בפירושו (משנת 1338) על הפסוק במלכים ב, שכבר הזכרנו: "וילא ישפוך עליה סוללה - להפיל החומה, והוא כל שמשליכין בו אבני גודלות מאד להפיל החומה בחזוק". פירוש זה היה ידוע לרשי, עד שראה צורך לסתור אותו ועל כן הוסיף לדבריו שהבאו למלעה: "ושמעתי שפורטין אותו זריקת האבני גודלות <...> אבל אין באבני לשון שפיכה ולא לשון סוללה ואין לשון התרגום נופל על פתרון זה".

חרף דברי רשי, לא נתבטל המובן 'כל מלחמה' שניתן לשם **סוללה**. אנו מוצאים אותו בדברי אברבנאל בפירושו למלכים ב, ג, כה, אצל שלמהaben וירגא בספרו "שבט יהודה" משנת 1520 ובספר "מציב גבולות עמים", תרגום של ספר לטיני שנעשה בידי יוסף הכהן במאה הטי' (השנים האחוריים - לפי עדותו של בריהודה, ערך "סוללה"). כיון שני הפסוקים שייכים בתחום מחשבת אחד, של דרכי מצור, נראה שלא היה קשה לעبور מן האחד לשני.

ואמנם נראה שהפירוש המקובל, ככלומר הפירוש של רשיי, הוא הנכון, ולו רק מפני שעדות הארכאולוגיה והסתירות מלמדת שבמיהם של מלכי יהודה לא היו מכונות מצור להטלת אבני גדלות (ראה ידין).

אולם מי שהרבה לשמש בשם סוללה כדי להטלת אבני היה הروفא היהודי האיטלקי אברהム בן דוד משער אויה, הנקרא בלוויות פורטאלאונה (Portaleone), בספרו "שלטי הגיבורים", שנדפס במנוטובה בשנת 1612. הספר מעניין ביותר: המחבר, איש רב ידיעות בשטחים רבים ובקי בשפות, התכוון לתאר בו את המקדש, את כליו ואת גדי הכהונה - אך למעשה הוא עסק בו בעניינים רבים ומגוונים, עד שאפשר לראות בספר מעין סיוכום לכל הידיעות של זמנו. בפרק מי מונה המחבר את המקצועות שעוסקים בהם בני האדם, והנה המקצוע שמשמעותו נ"ה הוא "המונה על הסללות גדלות בלווי ארטיליאריאי" (שלטי הגיבורים, דף לד, עמוד ד): הלעוז של פורטאלאונה הוא האיטלקית, והסללות אין אלא artiglierie (artillery) (באנגלית). ועוד הוא מסביר: "עדו בני כי נקראו הארטיליאריאי בספר הנבאים הראשונים סוללות" ואלה הם כלים "שיכנו לשפיקת כדורים של ברזל הנוגרים באמצעות נפל ואוצרות רבה בקרבתם כאשר באמצעות האבק המלאכותי המוצת בשירוי בטנים בכח גדול ובידי חזקה עושים להם מסלול ודרך ישירה בתוך קנה הכליל (שבגלו הדבר הזה יקרא אצלו בשם סוללה) לצאת שם בזעף ובדחיפה עזה ולכלת לעומת הסללות להפיל החומות הבצורות ולהחרית גם יחד בסופה ובשערה נפשות רבות באגדודה" (שם). ויש לנו לב כיצד, אגב התיאור הנפלא של פעולות התותחים, המחבר מתרץ לאחריו את הקושיות של רשיי: הכליל נקרא "סוללה" מפני שהצדורים הנזרקים על ידיו "יעושים להם מסלול", ופעולות התותח היא "שפיקת הcadore" - כי הוא משתמש בפועל שפך תמורה הפועל ירה של היום! בקריאה ראשונה נראה שהמחבר סבור שכבר למלכי ישראל היו תותחים כשלנו, אבל בהמשך הוא מבديل בין פעולה היורה "בחשבונות רבות ובמחשבת חושב האבניים הגדלות כמו שמצא בחמתו עוזיהו מלך יהודה" (ראה דברי הימים ב כו, טו, והשוו את דברי ידין) לבין פעולה הסוללות המודרניות "כמו שנגלה זה בתעלומות חכמה לאנשי דורנו" (שלטי הגיבורים, לה, א).

אך אין זה סוף פסקו! הפרקים מא-מג (שם) דנים בדברי הכהן משוח מלחמה, ובזה באים בפיירוט רב "משפטי המלחמה": סדרי הצבא, כלי הנשך לסוגיהם, הטיפול בהם, השימוש הכספי הנכון בכל אחד ואחד, דרך הכתנת אבקת השရיפה וכן הלאה - והכול במינוח עברי ואיטלקי, ולעתים אף רומי יווני. חבלי שאין זה המקום להאריך בהבאת החומר המענין הזה, ורק אזכיר שהמחבר מכנה בשם "סוללות" שק חמ מכל סוג וمبادיל בין

"הסוללות הגדולות" לבין "הטוללות הקטנות", הם הרובים והאקדחים של היום וכיוצא בהם, וכל זאת אגב העורה "קראתי אותם גם כן טוללות בחשלה" (שם, לו, א).

אחרי שסוללה נתפרשה כלי ירייה, הייתה פتوחה הדרך לשימוש המודרני במילה לציוו "קבוצת כלי ירייה כגון תותחים, מרגמות, מקלעים וכדומה המוצבים יחד בשטח בפיקוד אחד" (אבר-שושן, ערך "סוללה"). ואמנם, כיצד מגיעים מכאן לטללה המשפקת חשמל ולטללה שבגיא?

הדבר פשוט: המילה **סוללה** במשמעותה האחרונה נפגשה עם המילה האנגלית **battery** (עם המילים המקבילות בשפות אירופה האחרות), שאף היא מצינית 'מערכת תותחים', וקרה לה מה שקרה למילים עבריות רבות: כיוון שהזדהתה עם המילה הלועזית בהוראה אחת, קיבלה מיד את כל שאר הוראותיה. והנה האנגלית **battery**, מן הפעיל הצרפתי **battre** שהוראותו 'היכח', היא ראשית כל שם הפעולה של אותו פועל, כמו 'הכאה', ומכאן קיבלה את המשמעות של כלי המלחמה אשר 'מכה' באובי, הוא התותח, ושל מערכת כלים כאלה. אלא שכן לא הסתיימו גלגוליה: לאחר ש**battery** היא 'מערכת תותחים', הרי כל מערכת כלים עשויה להיקרא בשם זה, הן מערכת של כלי מטבח, הן מערכת דיסקיות של מתקנות שונות, כפי שהיא הוצאה החשמלית הראשונה, הן מערכת כלי נגינה מסווג אחד, כגון כלי החקשה שבתזמורת. ויש תולמים את התפניות המשמעות, לפחות בחלקה, ברכיב אחר של משמעות המילה **battery**, הוא הרכיב 'הכאה': הדעתי של הגז מרכיב מכלי הקשה דווקא, ואת כל המטבח היו עושים בראשונה על ידי הכאת הפטיש על הנוחות וכן הלאה. מכל מקום - כל המשמעות של **battery** הלועזית הועמסו עתה על הטוללה העברית.

כך נעשתה המילה **סוללה** מיתל עפרי לכלי ירייה, למערכת כלים ירייה ולמערכות כלים אחרות. ונראה שמדובר הלשון היא להפוך אותה למילה כולנית ביוטר, חיורת במשמעות, המציינת מספר רב של דברים: "השר דבר מול סוללת מיקרופונים", "התלמיד עבר סוללת בחינות".

2. מלאך

מה בין מלאך ל מלאכה? זה וזה גוררים מן השורש לא"ך, שכבר בימי המקרא לא היה פורה בעברית: אין ממנו פועל אלא רק שני השמות האלה ועוד השם מלאכות. פועל משורש זה אמנס נמצא בעברית ובשפות אחרות שמיות אחרות והואתו 'שליח' - על כן אין מלאך אלא 'שליח'. המילה מלאך באה במקרא 212 פעם, 88 פעם בהוראת 'שליח'بشر ודם ו-124 בהוראת 'שליח' ה";

בஹוראה האחרונה הוא נקרא הרבה פעמים בפירוש "מלאך ה'" או "מלאך אלוקים". וותשלח איזבל מלאך אל אליהו" (מלכים א יט, ב) - הילך שליח שלبشر ודם; "הנה אנכי שלח מלאך לפניך" (שמות כג, כ) - הילך שליח ה'. ויש שחז"ל העלו ספק באיזה משני מינוי השlich דיבר הכתוב, כגון בפסוק "וישלח יעקב מלאכים לפניו" (בראשית לב, ז): "יאילו לא היו אלא שלוחיبشر ודם, ורבנן אמר מלאכים ממש" (בראשית רבה לב, ד).

בשלב מאוחר יותר של העברית, בלשון חכמים, חל צמצום בהוראת המילה מלאך והיא נתייחסה לשlich מעתה בלבד, לפי רוב שימושו במקרא, וכן התקנים הדבר עד ימינו: הי' שלוח מלאכים והסוכנות היהודית שלוחת שליחים. ואם תרצה תאריך לשילה כאן התופעה הקרויה "חיסור" או "לשון קקרה", והשם מלאך לבדו משמש במקום הביטוי המלאך מלאך ה'. יתכן ששינויים משמעותיים זה נוצר בעובדה שהשורש לא"ך לא היה פעיל בעברית, כפי שאמרנו לעלה, ولكن לא הייתה זיקה אטימולוגית בין מלאך לשlichות כפי שהייתה בין שליח לשlichות.

אשר למלאכה, שהיא עבדות כפיים - גם לה נאה אותו שורש, ויש להבין את השם הזה בחיסטרו של צירוף משוער ועתיק יותר מלאכת יד, אשר לא התקיים במקרא (אבל נוצר מחדש בלשון ימינו כנגד מלאכה הנשנית במכונה), המקביל בכול לצירוף שליח יד שבמקרא (דברים טו, י) וב עברית הישראלית (ראה ברנחיים, עמ' 46-52).

תולדות המילה מלאך פשוטות אפוא, אבל היא מעניינת מחמת השפעתה על השפות הזרות. בתרגום היווני של השבעים באה תמיד תמורה מלאך המילה היוונית *angelos*, שמשמעותה הרגילה שליח. על ידי זה נשתנה המילה *angelos* דושמעית כמו המילה העברית מלאך: יש *angelos*/מלאך שהוא בן אדם הנשלח על ידי בני אדם, ויש *angelos*/מלאך שהוא מעלה מאנוש ונשלח מן השמיים. בהוראה שנייה זו המילה היא אמונה יוונית בצורתה אך עברית בתוכנה. כאשר באו לתרגם את התנ"ך לטינית ביקשו לפתור את הדור משמעות זו: כל מלאך שהוא שליח של בני אדם תורגם על ידי המילה הלטינית הרגילה לההוראה זו, *hiatus*, והוא בשביל מלאך שהוא יצור עלי-אנושי שאלו את המילה היוונית شبשבעים, *angelus*, מילה שלא הייתה קיימת בלטינית הקלטית והיא מיוונית לשונ של תרגומי התנ"ך ושל הכנסייה. והנה המילה היוונית, בתיווך הלטינית, הגיעה ללשונות אירופה של הימים: *angelo* באיטלקית, *ángel* בספרדית, *ange* בצרפתית, *angel* באנגלית, *Engel* בגרמנית וכיווץ בזוה. כל אלה הן אפוא מילים אשר צורצנו שאולה מן היוונית אך תוכנן באמן העברית. לפניו אחד המקרים הללו רבים של השפעת העברית על לשונות אירופה בתחום המילון.

ועוד תופעה מעניינת קשורה במילה שלנו - לא לצורתה ולא למשמעותה אלא למושג שהוא מותارت. מוטר להניח שאם נשאל כל דבר עברית כיצד הוא מזכיר מלאך ה', הוא ישיב שהוא עיני רוחו מעין איש יפהפה בעל כנפיים - ומכל מקום כך ענה כל דבר לעז שישייאל על התמונה שהmillion האנג'ל מעררת בראשו. ודבר תמורה: לא זו בלבד שהמקרא מעולם לא מדבר על המלאכים ועל צורות המכונפים, אלא שמדובר נשמע בבירור שלא היו המלאכים כנפיים אלא מראם היה כשל בני אדם וגילים - על כן לעיתים קרובות לא ידע אדם אם מלאך לפניו אם אדם כמוו. די לנו אם נזכיר את המעשה של מנוח ואשתו שבפרק ג' של ספר שופטים: אליהם נהא מלאך ה', ובשם זה הוא נזכר כמה פעמים במשך הстиירוף - ולבסוף נאמר: "כי לא ידע מנוח כי מלאך ה' הוא" (שופטים יג, טז). רק בסיום כל העניין כתוב: "או ידע מנוח כי מלאך ה' הוא" (פסוק כא). לו היו המלאך כנפיים, לא היה מקום להתלבבות אל! גם חז"ל לא דימו המלאך נבדל מבן אדם על ידי כנפיים, עד שאוותם "שלושה אנשים" שנראו לאברהם אבינו (בראשית יח, ב) היו לדעתם המלאכים, אך לא נראו לו כלל (בראשית רבה, יח, ב). ואולם התורה עצמה, בהמשך הסיפור, מכנה שניים מאותם "אנשים" בשם "מלאכים" (בראשית יט, א). אם כן, מניין כנפי המלאכים? האמנות הנוצרית, החל במאיה החמיישית לספירה, תיארה את המלאכים כבעלי כנפיים, וכך הם נראים גם בכתבי-היד העבריים המאוריים. ומניין זאת לאמנות? יש בין החוקרים הרואים בזה כירוף של המלאך המקראי עם תמונות ופסלים קלטיים של שליחי האלים, כגון מרקוריוס, איריס ובעיקר אלת הניצחון הטסה מן השמיים להأدיר את כוחו של הגיבור ולהכתריו בעטרת הניצחון, אשר לכלם כנפיים (ראה זקסל, עמ' 21-26). אולם כבר התלמוד (חגיגה טז ע"א) סבר שלמלאכי השרת יש כנפיים; ייתכן אףוא שהדמיון המאוחר עשה דין אחד לכל היצורים שהם למעלה מן האדם והעניק למלאכיהם את הכנפיים של הכרובים ושל השရפים: ראה, למשל, את הכרובים שעל ארון העדות (שמות כה, כ) ואת השရפים שבמראה ישיעיו (ישעיהו ו, ב).

תוהיה הסיבה אשר תהיה, אין סוף למלאכיהם המופיעים בתמונות, בפסלים ובאיורי הספרים שנעשו במשך הדורות, ולכלם כנפיים - בחריג אחד חשוב: בכל תמונהתו של מיכלאנג'לו המלאכים תוארו כעלמים יפי תואר, אך בלי כנפיים. בכך כלל תולמים זאת בכך שדמות האדם, כליל היצירה, הייתה הנושא החביב ביותר על מיכלאנג'לו, ולכן לא רצה לטשטש דמות זו בשום דרך שהיא, גם לא בתוספת כנפיים. ואולי אפשר לשאול אם הביאה אותו לכך גם בקיומו הרבה בתנ"ך, שהקריאתו בו מוכיחה, כפי שכבר אמרנו, שכן לא היו למלאכי ה' כנפיים.

欽奇留姆 בביבליוגרפיה

ברחחים = זאב בר-חחים, "ערבי מילים", בתוך: יחזקאל קווטשר ואחרים (עורכים), ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת-גן תש"ד, עמ' 46-58.

זקסל = Fritz Saxl, *A Heritage of Images*, Penguin Books, 1970 (1957) (1957) (1957).
דין = גנאל דין, "חשובות מחשבת חושב", אנציקלופדיה מקראית, ג', ירושלים תש"ח, עמ' 314-315.

יוסיפון = דוד פלוסר (עורך), ספר יוסיפון, א-ב, ירושלים תש"ט-תשמ"א.
שלטי הגיבורים = אברהם בן דוד משער אריה (פורטאליאונה), שלטי הגיבורים, מנוטבה 1612, מהדורות צילום: ירושלים תש"ל.

כ. "חומר" ו"חומר"

אם המורה למלאכה תיכנס לכיתה ותאמר: "ילדים, היום נעבד בחומר!", אין ספק שהתלמידים ישאלו אותה: "באיזה חומר?". لكن מורות רבות אומרות: "ילדים, היום נעבד בחומר!" - והכל מבינים. מה קרה כאן? המורה התכוונה לומר שהילדים יעשו בובות, או אגרטלים, או צורות אחרות, על ידי אותה "אדמה" דבקה אדמדמת המשמשת לתעשיית כלים וכלי חרס" (מדן), הקרויה בתנ"ך **חומר** (ואחרי הצריפה - **חָרֶס**). מצאנו, למשל, שירמייהו אמר: "אָרַד בֵּית הַיּוֹצֵר וְהַנְּהָר <עֲשָׂה
מְלָאָכָה עַל הַאֲבָנִים, וְנַחַת הַכְּלֵי אֲשֶׁר הוּא עֲשָׂה בָּחָמָר בַּיּוֹצֵר, וְשָׁב
וַיַּעֲשֵׂה כָּלִי אֶחָר" (יח, ג-ד), וזהו משל אשר נמשלו הוא בדברי ה': "הנה
חומר ביד היוצר כן אתם בידי בית ישראל" (שם, ו). מילה זו בא בה במקרא 17 פעמים (ואין אנו מונים כאן את המקרים שבהם הוראת חומר היא **ערמלה** או מידת נפח). ב-14 מהן היא מתורגמת בארמית "**טינא**" (שמות א, יד; ישעיהו
כט, טז; ט, ט; ז, ירמיהו יח, ד; יח, ו; נחום ג, יד; איוב ד, יט; י, ט; יג,
יב; כז, טז; ל, יט; לג, ו; לח, יד). תרגומה האנגלית לפי המילון המקראי של
בד"ב הוא **cement**, **mortar**, **clay**, כולמר אדמת המשמשת לעשיית כלים
(clay) או המאהווה את הלבנים ואת האבנים זה עם זה ומחליקה את פני
הבנייה (mortar). לעיתים מקבילה במקרא המילה **טיט** למילה חומר:

"**בְּאֵי בְּטִיט וּרְמִיסי בָּחָמָר**" (נחום ג, יד; וראה גם ישעיהו מא, כה).

בימי הביניים ביקשו מונחים שיבטא את אחד ממשוגי היסוד של הפילוסופיה של אריסטו - הוא **אָלֶם** ביוונית, בלטנית **materia** ובסוגי matter או **substance**, ובחרו לשם זה במילה חומר. לשיטת אריסטו, כל דבר הנמצא עשוי מ"חומר" ראשוני שהותבע ב"צורה". חומר ללא צורה אינו נתפס בדמיון האדם, כי כל דבר ממשי יש בו כבר חומר וצורה - אך הוא הפשטה שבמחשבה. ויפה ביאר שמוآل ابن תיבון:

דע שהמללה שהעתקנו >=**התרגמוו אותה**< במלת חומר היא מלא מורה בערבי על דבר אחד שמקבל צורות חלוקות במין או באישים - כברזל שעושה ממנו הנפח סכינים או חרבות וחרצים וגורזנים וכליים אין מספר,

כולם ברזל, אך החילוק וההבדל ביניהם מצד צורוთיהם או מצד מקרים אחרים; וכן הוא "כחומר ביד היוצר", שעושה ממנו כלים חלופי הצורות אין מספר ככל אשר יחושו בכוח מלאכת המחשבת. על כן שאלו שם חומר לכל דבר מוכן לקבל צורות (ابן תיבון, ערך "היוולי").

כלומר, כיון שהמילה חומר מצינית במקרא דבר המוכן לקבל צורות רבות - והוא הטיט, שמננו עושים כלים שונים ומשונים - השתמשו בה המתרגמים בהשאלה למה שמוכן לקבל כל צורה שהיא. אלא שתרגום שאלה זה גרם שהמשמעות הראשונה נשכח, והמילה חומר שב אינה כשרה לאזכור 'טיט' אלא חומר ראשון בלבד, substance. ובזה ביארנו את ראשית דברינו: כאשר המורה אומרת "ילדים", היום נבעוד בחומר", הילדים לא יבינו שעលיהם לעובד בטיט או בטינו מילה המשמשת בעברית, על פי הארמית, החל בימי הביניים אלא בחומר סתום, חומר כלשהו, ועל כן ישאלו "באיזה חומר?".

קרובה בצלילה למילה חומר היא המילה חָמֵר, המוגדרת במילון של מדן "אספלט, זפת האדמה, חומר שחור סמיך ודבוק לזיפות הכבישים", והמתורגם במילון בד"ב asphalt, bitumen. מילה זו באהה במקרא שלוש פעמים בלבד, שתיים בספר בראשית (יא, ג, יד, י) ואחת בספר שמות (ב, ג), ובכולן תרגם אותה אונקלוס "חימרא". אין צורך לומר שהחומר והחומר דברים שונים הם: נתאר לעצמו איך ייראו הידיים, הפנים והבגדים של הילדים אם יעבדו בחומר, כלומר בזפת! אלא שמחמת דמיון הצליל, כאשר נעשה בלתי אפשרי להשתמש במילה חומר להוראת טיטי, התחלו להשתמש במילה חָמֵר. ועל כן יאמרו מורות רבות "ילדים", היום נבעוד בחומר!. זאת אמונה שגיאה לפי המילון, אך הילדים יבינו ללא היסוס את כוונת המורה. אף מצאנו ספרים ומאמרים שבהם לוחות הטין של הבבלים נקראו "לוחות חָמֵר" במקומות "לוחות חומר": "פרופ' און קילמר, שפיענחה את המוסיקה מלוחות חָמֵר עתיקים, אמרה: <...>" (מעריב, ייד באדר תשלי"ד [8 במרס 1974]). ועוד יש להוסיף שחומר וחומר דברים שונים הם, אך יש להם צד שווה. התורה אומרת לגבי בני מגדל בבבל "ותהי להם הלבנה לאבן וחומר היה להם לחמֶר" (בראשית יא, ג) - ככלומר במקומות אבני השתמשו בלבנים, ובמקומות חומר השתמשו בחומר; אמנם אין החומר עשוי להחליף את החומר לעשיית כלים (חומר = clay), אבל הוא יכול לבוא במקומו לעשיית מלט (חומר = mortar), שמהדקים בו את אבני הבניין ושמורחים אותו על שטחים שבוקשים לעשותם חלקיים (ראה ייבון, עמ' 183-184). על כן תרגם אונקלוס את "והחומר היה להם לחמֶר" - "וְחִמְרָא תֹּהֵן לְחַזֵּעַ", ואין שיע אלא מלט', באנגלית mortar, cement.

מכל מקום קשה לכואורה להסכים להחלפה זו של חומר בחומר, ובצדק מתקנים המתknנים: אל תניד "נעבוד בחרט" אלא "נעבוד בחומר" או "נעבוד בטיט" או "בטין".

אבל נמצא לתמהנוו שהמחליפים חומר בחרט יש להם על מה שיסמכו. במגילת מדבר יהודה המילה חומר באה לעולם בכתב חסר, חסר, 12 פעמים (ראה חומרים למלון), דבר המצדיק את ההשערה של קימרון (קימרון, עמי, 17) כי הגו חומר (וכך אף מניך הברמן בכל היקריות). גם בלשון חכמים שימושה חומר במקום חומר, וכן שנינו: "מקם שפטלו בחומר ובחישית הנוגע בחומר טמא ובחישית טהור" (כלים ג, ז), "במה מקיפין בסיד ובגיפטס בזופת ובשעווה בטיט ובצואה בחומר ובחישית" (שם י, ב; הרמב"ם פירש בשתי ההלכות "חומר - טיט דביק" (לפי התרגומים של הרב אפרה), ולפי המשמעות הזאת ניקד ילוں בכל המקרים חומר. אולם מבדיקת כתבייהיד של המשנה עולה תמונה שונה, ולרוב משתמש בהם חומר טו - לעיתים בכתב החסר חמור, לעיתים בכתב מלא יו"ד חימר ולעתים גם בניקוד.

[בכ"י] Kapoorן ובכ"י של המשנה עם פירוש הרמב"ם שלוש ההיקורות הן בכתב חסר, חמר, ובכ"י Kapoorן הן אף מילים חומר; בכ"י פרמה בהיקרות השלישית כתוב חימר. אmons בכ"י קמבריגי (מהדורות לו) במשנה ג, ז כתוב חומר (פעמים - אולי תיקון לפי לשון המקרא) וחימר במשנה י, ב. חומר מלא וי"ו באה בלשון חכמים (לפי הטובים מכתבייהיד שלפנינו) רק פעם אחת (במגילתא דרשבי"ט, כב; ראה חומרים למלון), וזאת בהבאה מן המקרא.]

יתר על כן: רשיי מפרש את חומר שבתורה כתיטי, כלומר יחומר. על הפסוק "ועמק השדים בארת בָּרֶת חָמֵר" (בראשית יד, י) הוא מפרש: "בארות הרבה היו שם שנוטלי משם אדמה לטיט של בנין"; ועל "וותקמלה בחרט ובזופת" (שמות ב, ג) הוא אומר: "זפת מבחוץ וטיט מבפנינים" (וראה אבנרי, עמי שפב). המשבשים יכולים אפילו להיתלות באילן גדול!

ניתן לשער שדמותו הצליל וקרבתה מה ממשמעות גרכו כאן לעירוב שני השמות, כמו שקרה גם במקרים אחרים, כגון עפר (נרגרי אדמה, חומר האדמה) ועפר (החומר הדק כאבק הנשאר מן הרפפה), טפל (נטף) ותפל (לא טעם), חרות (חיקק) וחורת (הקציע).¹

לסיפורים יש לומר כי חומר לעצמו וחומר לעצמו, ואין לערבב. וא們 מיאומר חומר במקום חומר אפשר ללמד עליו זכות.

1. על הזוגות האלה ועל כיווצא בהם ראה פרק טו.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אביינרי = יצחק אביינרי, היכל רשיי, מהדורה חדשה, ב, ירושלים תשמ"ה.
- בן תיבון = שמואל בן תיבון, פירוש המלים הזורות אשר במאמר הרב ז"ל, נספח למורה הנבוכים, מהדורות אבן-שמואל, ירושלים תשמ"ז.
- הברמן = אברהם מאיר הברמן, מגילותות מדבר יהודה, תל-אביב 1959.
- יבון = שמואל ייבון, "בניה" (פרק א), אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תש"ד, עמ' 179-210.
- ילון = ששה סדרי משנה מפורשים בידי חנוך אלבק ומונוקדים בידי חנוך ילון, ירושלים-תל-אביב תש"יב-תש"ט.
- קוטשר = יחזקאל קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תש"ז.
- קימרון = Elisha Qimron, *The Hebrew of the DSS*, Atlanta 1986